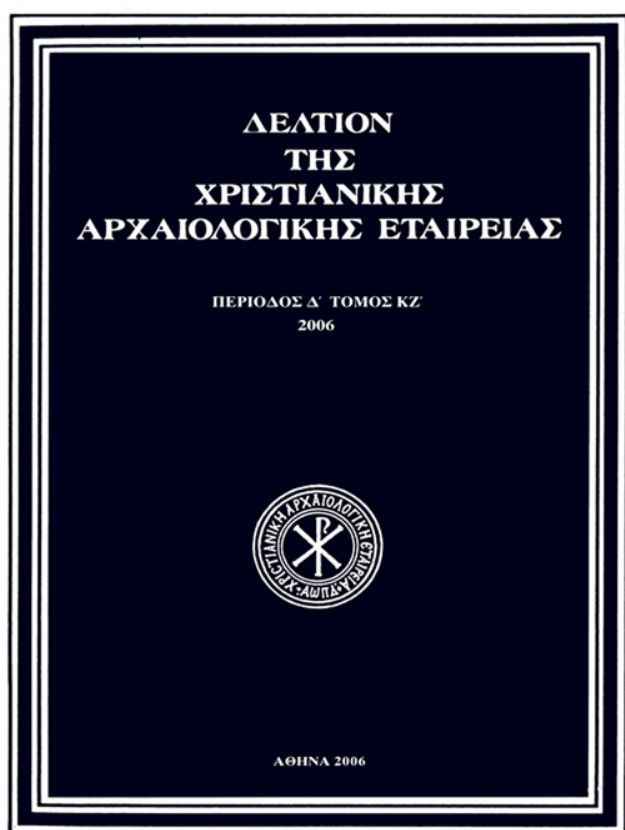

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

Επανεξέταση δύο ναών του Σοφικού Κορινθίας

Μιχάλης ΚΑΠΠΑΣ, Γιώργος ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ

doi: [10.12681/dchae.470](https://doi.org/10.12681/dchae.470)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΠΠΑΣ Μ., & ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ Γ. (2011). Επανεξέταση δύο ναών του Σοφικού Κορινθίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, 61–72. <https://doi.org/10.12681/dchae.470>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Επανεξέταση δύο ναών του Σοφικού Κορινθίας

Μιχάλης ΚΑΠΠΑΣ, Γιώργος ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 61-72

ΑΘΗΝΑ 2006

ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΔΥΟ ΝΑΩΝ ΤΟΥ ΣΟΦΙΚΟΥ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ*

Ο Αναστάσιος Ορλάνδος, στο γνωστό άρθρο του για τα βυζαντινά μνημεία της ανατολικής Κορινθίας¹, παρουσιάζει, μεταξύ άλλων, οκτώ ναούς της περιοχής του Σοφικού. Η Κοίμηση της Θεοτόκου και ο ναός των Ταξιάρχων στη θέση Λαρίσι ανήκουν τυπολογικά στην παραλλαγή του απλού δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου και χρονολογούνται γενικά από τον συγγραφέα στο δεύτερο μισό του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα². Ο σταυρεπίστεγος ναός της Αγίας Τριάδας με τις ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες του εντάσσεται στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα, ενώ χρονολόγηση στον 17ο αιώνα προτείνεται για τον ενοριακό ναό του Αγίου Γεωργίου, τον ναό των Ταξιάρχων εντός του οικισμού και τον κοιμητηριακό ναό της Αγίας Παρασκευής, σε μικρή απόσταση νοτιώς της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου³. Σύμφωνα με την προαναφερθείσα μελέτη στη μεταβυζαντινή περίοδο χρονολογούνται δύο ακόμη μικρότεροι ναοί της περιοχής, ο Άγιος Αντώνιος στη θέση Τούρλα και η Υπαπαντή στις υπώρειες του όρους Τσάλικας⁴. Έκτοτε η Υπαπαντή και ο Άγιος Αντώνιος, η χρονολόγηση των οποίων θα μας απασχολήσει στην παρούσα μελέτη, αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως μεταβυζαντινοί⁵.

Ναός Υπαπαντής

Βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά του οικισμού (Εικ. 1). Η κατάσταση του μνημείου είναι σήμερα απογοητευτική εξαιτίας των τοιμεντοκονιαμάτων που έχουν καλύψει την τοιχοποιία του. Την εικόνα του κτιρίου επιβαρύνουν και τα νεωτερικά προσκτίσματα στη δυτική και τη νότια πλευρά του. Πρόκειται για ένα μονόχωρο τρουλαίο ναό ορθογώνιας κάτοψης, με μία προεξέχουσα ημικυλινδρική αψίδα στα ανατολικά, στον άξονα της οποίας ανοίγεται μονόλοβο τοξωτό παράθυρο (Εικ. 2). Ο ναός ανήκει τυπολογικά σε μια ιδιότυπη παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Η εγκάρσια κεραία του σταυρού είναι στενότερη και ελαφρώς υπερυψωμένη σε σχέση με την κατά μήκος. Η κάλυψη του βόρειου και του νότιου σκέλους του σταυρού γίνεται με χαμηλωμένα τόξα προκειμένου να αποφευχθεί η υπερβολική υπερύψωση της εγκάρσιας κεραίας. Παρά τη συγκεκριμένη εσωτερική οργάνωση, εξωτερικά ο ναός προσλαμβάνει χαρακτηριστικά κανονικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με ισοπλατείς και ισοϋψείς κεραίες. Ο τρούλος έχει κυλινδρικό τύμπανο με ευθύγραμμο γείσο (Εικ. 1 και 2β). Στα ανατολικά, βόρεια και δυτικά

* Μια πρώτη παρουσίαση του θέματος πραγματοποιήθηκε στο Εικοστό Τέταρτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, βλ. *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2004, 44-45. Θερμά ευχαριστούμε τον καθηγητή Γιώργο Βελένη για τις χρήσιμες υποδείξεις του και τον φίλο αρχιτέκτονα-αναστηλωτή Σταύρο Μαμαλούκο, όχι μόνο για την εθελοντική σχεδιαστική τεκμηρίωση της παρούσας μελέτης, μα κυρίως για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του.

¹ Α. Κ. Ορλάνδος, «Ναοί της Ανατολικής Κορινθίας», *ΑΒΜΕ Α'* (1935), 53-98 (στο εξής: «Κορινθία»).

² Ο.π., 56-67, 70-74 αντίστοιχα.

³ Ο.π., 74-80, 56-59, 53-56, 67-68 αντίστοιχα. Για τον σταυρεπίστεγο ναό της Αγίας Τριάδας βλ. και Η. Μ. Küpper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, Amsterdam 1990, II, 233 (στο εξής: *Dachtranseptkirche*).

⁴ Ορλάνδος, «Κορινθία», 69.

⁵ Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία*, Α', Αθήνα 1942, 500. Μ. Μιχαηλίδης, «Ο ναός του Αγίου Ζαχαρία Καστοριάς», *ΑΔ* 22 (1967), Μελέται, 77-86, κυρίως 80. Γ. Δημητροκάλλης (βιβλιοκρισία), «Α.Δ. Διαμαντοπούλου, 'Η μονή Ζωοδόχου Πηγής Καλαυρείας', Τεχν.Χρον 45, τχ. 2 (1976), 37-67», *Πελοποννησιακά ΙΒ'* (1977), 278. Θ. Γ. Παπαθανασόπουλος, «Η εκκλησία των Τριών Ιεραρχών στη Στεμνίτσα», *Εκκλησίαις* 1, 217-224, κυρίως 222. Ι. Κακούρης, «Ο ναός του Ταξιάρχη Μουράς», *Φίλιον δώρημα εις τόν Τ.Α. Γρίτσόπουλον, Πελοποννησιακά ΙΣΤ'* (1985-1986), 305-332 (στο εξής: «Ταξιάρχης Μουράς»). Χ. Μπούρας, «Τρόποι στηρίξεως συνεπτυγμένων τρούλλων», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 2, Αθήνα 1992, 407-416 (στο εξής: «Συνεπτυγμένοι τρούλλοι»).

του τυμπάνου διαμορφώνονται τρία τυφλά αψιδώματα, ενώ στα νότια ένα μονόλοβο τοξωτό παράθυρο. Τα τόξα, τόσο των αψιδωμάτων όσο και του παραθύρου, είναι πώρινα, μονολιθικά. Στο κατώτερο τμήμα του βόρειου αψιδώματος του τυμπάνου του τρούλου διαμορφώνεται άνοιγμα για τη στήριξη ικριώματος. Με τυφλό αψίδωμα διαρθρώνεται και το τύμπανο του αετώματος του βόρειου σκέλους του σταυρού (Εικ. 1 και 2ε), ενώ στο νότιο αέτωμα ανοίγεται μονόλοβο τοξωτό παράθυρο. Πρόσβαση στο εσωτερικό του μνημείου παρέχει το μοναδικό θυραίο άνοιγμα στο μέσο της δυτικής πλευράς. Ως υπέρθυρο έχει χρησιμοποιηθεί παλαιοχριστιανικός πεσίσκος τέμπλου, πάνω από τον οποίο διαμορφώνεται τυφλό ανακουφιστικό αψίδωμα.

Η ένταξη του μνημείου στην ύστερη βυζαντινή περίοδο υπαγορεύεται από τις τοιχογραφίες που σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση στα τύμπανα της εγκάρσιας κεραίας. Εντύπωση προκαλούν οι ολόσωμοι μετωπικοί άγιοι της κατώτερης ζώνης με την εναλλαγή του γαλάζιου και κόκκινου βάθους (Εικ. 3), γνωστή και σε ζωγραφικά σύνολα της Αττικής κυρίως του δεύτερου μισού του 13ου αιώνα⁶. Αξίζει να επισημανθεί η ασυνήθιστη παράσταση διάλιθου σταυρού σε τετραβαθμιδωτή βάση με δύο σεβίζοντες αγγέλους, που ταυτίζεται με επιγραφή ως *ἡ σ(αν)ρο/προσκύ/νισ(ι)ς*⁷ (Εικ. 4).

Ο ορισμός της ξεταξόμενης τυπολογικής παραλλαγής

Εικ. 1. Υπαπαντή Σοφικού. Άποψη από ΒΑ.

έχει απασχολήσει και στο παρελθόν την επιστημονική έρευνα. Με αφορμή τον μεταβυζαντινό ναό του Ταξιάρχη Μουράς Κυνουρίας, ο Ι. Κακούρης ασχολήθηκε εκτενώς με τον συγκεκριμένο τύπο προτείνοντας τέσσερις παραλλαγές του και καταχωρώντας υπό μορφή καταλόγου είκοσι επτά μνημεία της Πελοποννήσου⁸. Στη συγκεκριμένη δημοσίευση ο τύπος θεωρείται ενδεικτικός των προτιμήσεων της μεταβυζαντινής ναοδομίας στην Πελοπόννησο, παρόλο που επισημαίνονται και τρία γνωστά βυζαντινά παραδείγματα, ο Άγιος Νικόλαος στο Μπρί-

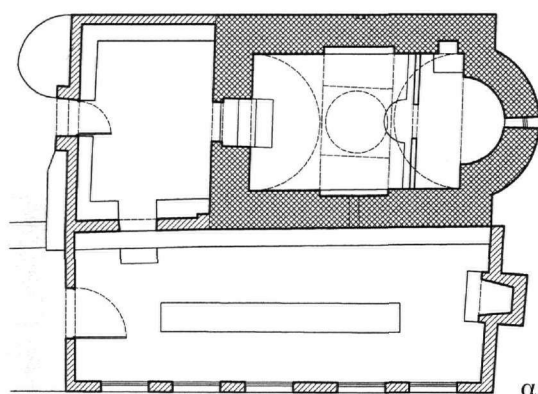
⁶ Στον Σωτήρα Αλεποχωρίου (1260-1280) (Ντ. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδος*, Αθήνα 1978, 47 (στο εξής: *Σωτήρας Αλεποχωρίου*), στον Ταξιάρχη στον γήλοφο της περιοχής Δάγλα στο Μαρκόπουλο Αττικής (τελευταίες δεκαετίες 13ου αι.) (Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ανδρεάδη, *Βυζαντινές εκκλησίες της Αττικής*, Αθήνα 1969, 156-158, πίν. XVIII, εικ. 144-153. Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο Αττικής», *ΔΧΑΕ* Η' (1975-1976), 199-229, και για τη χρωματική εναλλαγή, κυρίως 219) και στον Σωτήρα κοντά στα Μέγαρα (Μ. Grigoriadou, *Peintures murales du XIe siècle en Grèce*, αδημ. διδ. διατριβή, Παρίσι 1968, 69 κ.ε.). Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του Σωτήρα στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα βλ. V. Djurić, «La peinture murale byzantine: XIe et XIIIe siècles», *XVe CIEB, Actes*, Αθήνα 1979, I, 225. Μουρίκη, *Σωτήρας Αλεποχωρίου*, 18, 69 και κυρίως 56-57 και υποσημ. 43. Παρόμοια περίπτωση με τον Ταξιάρχη Δάγλα (χρωματική εναλλαγή μόνο στον ημικύλινδρο της αψίδας) σώζεται και στον αδημοσίευτο ναό του Σωτήρα Αμαρουσίου που επίσης πρέπει να προσγραφεί στην καλλιτεχνική δραστηριότητα ζωγράφων της περιοχής των Αθηνών κατά το γ' τέταρτο του 13ου αιώνα. Για το εργασιό της Αθήνας, που προηγείται των ξεταξόμενων μνημείων, βλ. Μ. Χατζηδάκης, «Μνημειακή ζωγραφική (1204-1300)», *ΙΕΕ* Θ', Αθήνα 1980, 433-434. Μουρίκη, *Σωτήρας Αλεποχωρίου*, 57-58.

Ν. Χατζηδάκη, «Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Αθήνας», *Αθήναι. Από την κλασσική εποχή έως σήμερα (5ος αιώνας π.Χ.-2000 μ.Χ.)*, Αθήνα 2000, 247-279, κυρίως 268-269. Για την καλλιτεχνική παραγωγή της περιοχής των Αθηνών κατά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα βλ. Μουρίκη, *Σωτήρας Αλεποχωρίου*, 55-64. Πρβλ. επίσης Β. Φωσκόλου, *Η Όμορφη Εκκλησιά στην Αίγινα. Εικονογραφική και τεχνολογική ανάλυση των τοιχογραφιών*, αδημ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2000, κυρίως 302-324, όπου επισημαίνονται σχέσεις ανάμεσα στα μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας κατά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα και στοιχειοθετείται μια ειδικότερη σχέση του μνημειακού συνόλου της Αίγινας με τον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο και τον Άγιο Αθανάσιο στο Γεράκι.

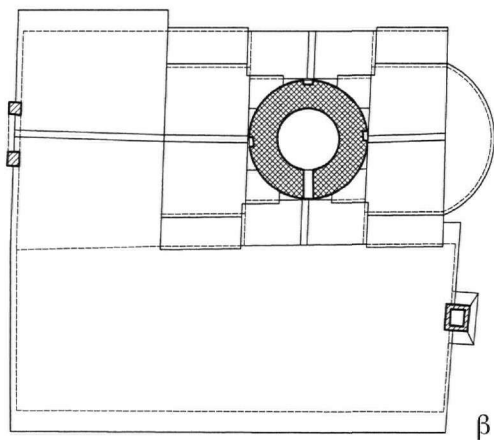
⁷ Το συγκεκριμένο θέμα σπάνια έχει απεικονιστεί στη μνημειακή ζωγραφική. Εικονογραφικό παράλληλο επισημάνθηκε πρόσφατα στο ασκηταριό των Αγίων Πατέρων στη Βαράσσοβα Αιτωλίας, βλ. σχετικά Α. Δ. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, Αγρίνιο 2004², 80, 176-177 και εικ. 182. Α. Βασιλακέρης - Μ. Φουντούλη, «Το ασκηταριό των Αγίων Πατέρων στη Βαράσσοβα Αιτωλίας, Προκαταρκτική έκθεση», *Β' Διεθνές ιστορικό και αρχαιολογικό συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Πρακτικά*, τ. Β', Αγρίνιο 2004, 535-539, κυρίως 537-538, πίν. 6.

⁸ Κακούρης, «Ταξιάρχης Μουράς», κυρίως 315-317.

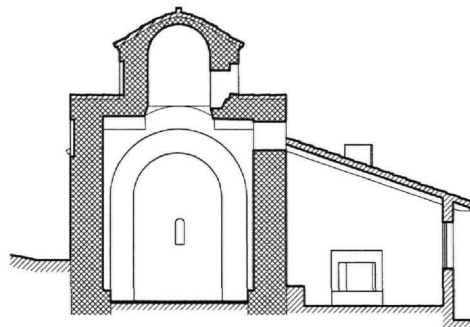

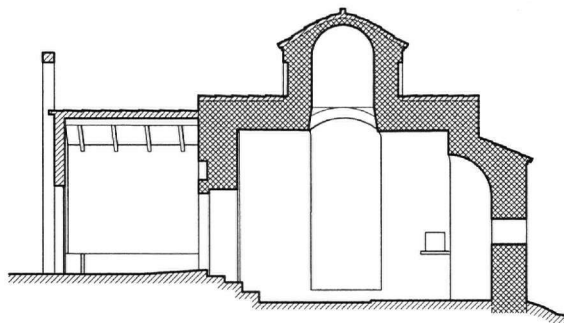
α

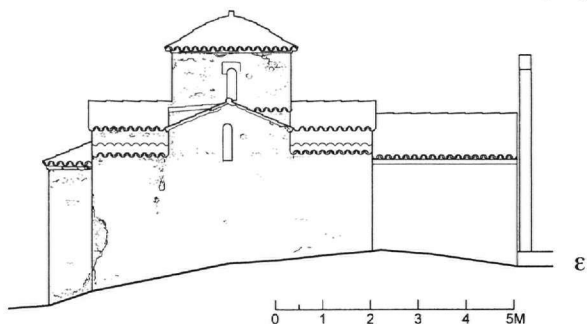
β

γ

δ

ε

Εικ. 2. Υπαπαντή Σοφικού: α. Κάτοψη, β. Κάτοψη της στέγης, γ. Τομή κατά πλάτος, δ. Τομή κατά μήκος προς Β., ε. Βόρεια όψη.

κι⁹, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στη Μεγάλη Καστάνια¹⁰ και ο Προφήτης Ηλίας στις Αμύσσολες κοντά στο Κουτήφαρι της μεσσηνιακής Μάνης¹¹. Στον συγκεκριμένο κατάλογο περιλαμβάνεται τόσο η Υπαπαντή Σοφικού όσο και ο Άγιος Αντώνιος στη θέση Τούρλα, για τα οποία

ωστόσο γίνεται δεκτή μια χρονολόγηση στη μεταβυζαντινή περίοδο, σύμφωνα με την αρχική δημοσίευση του Α. Ορλάνδου. Με το υπό εξέταση τυπολογικό ζήτημα ασχολήθηκε και ο Χ. Μπούρας στο άρθρο του για τις στηρίξεις συνεπτυγμένων τρούλων σε μονόκλιτους να-

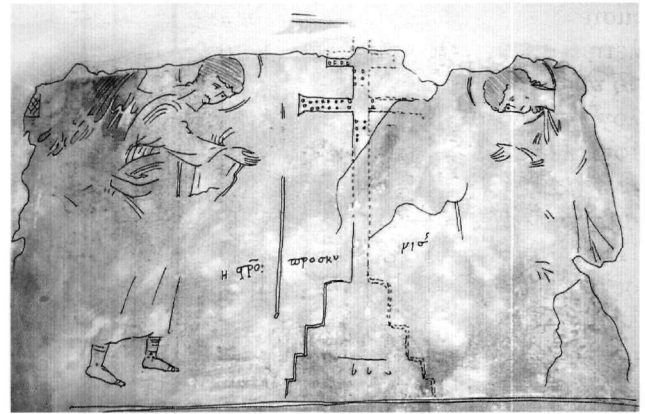
⁹ Ό.π., 315 σημ. 4. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1964, 89, υποσημ. 2. Υ. Nagatsuka, *Iconographical Study of the Frescoes in the Byzantine Churches around Laconia in Greece*, Balkan and Asia Minor Studies, XI (Tokyo University 1985), πίν. 4 εικ. 9, πίν. 11 εικ. 3, πίν. 18 εικ. 17, πίν. 26 εικ. 4, πίν. 28 εικ. 2, πίν. 39 εικ. 3, πίν. 42 εικ. 8, πίν. 52 εικ. 16. Μπούρας, «Συνεπτυγμένοι τρούλλοι», 409. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995, 112-121, κυρίως 112 και εικ. 2, 3α-β. ¹⁰ Κακούρης, «Ταξιάρχης Μουράς», 316 και 317. Φ. Α. Δροσογιάννη, *Σχόλια στις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Μεγάλη Καστάνια Μάνης*, Αθήνα 1982, 3.

Küpper, *Dachtranseptkirche*, I, εικ. 98.

¹¹ R. Traquair, «The Churches of Western Mani», *BSA* 15 (1908-1909), 198, 204, 213, πίν. XV. Α. Η. Megaw, «Byzantine Architecture in Mani», *BSA* 33 (1932-1933), 160-161, πίν. 21c. Φ. Δροσογιάννη, «Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Πελοποννήσου», *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά, 162-163, πίν. 164γ-δ. Küpper, *Dachtranseptkirche*, I, εικ. 100. Μπούρας, «Συνεπτυγμένοι τρούλλοι», 413. Ο ίδιος, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 189, εικ. 227 (στο εξής: *Αρχιτεκτονική*). Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 60-61 (στο εξής: *Ελλαδική ναοδομία*).

Εικ. 3. Υπαπαντή Σοφικού. Τύμπανο νότιου σταυρικού σκέλους. Ολόσωμοι άγιοι.

Εικ. 4. Υπαπαντή Σοφικού. Τύμπανο βόρειου σταυρικού σκέλους. Η Σταυροπροσκύνησις.

ούς¹², όπου γίνεται διάκριση εννέα υποομάδων, επισημαίνεται ο αυτοσχεδιαστικός χαρακτήρας των κατασκευαστικών αυτών λύσεων και εμπλουτίζεται ο κατάλογος με κάποια επιπλέον βυζαντινά παραδείγματα¹³. Προβληματικός παραμένει και ο καθορισμός της ορολογίας της συγκεκριμένης τυπολογικής παραλλαγής. Ο Α. Megaw ακολουθώντας την άποψη του G. Millet, που

συνεξετάζει τον Προφήτη Ηλία κοντά στο Κουτήφαρι στο κεφάλαιο για τους σταυρεπίστεγους ναούς¹⁴, έθεσε πρώτος και πολύ πρώιμα το ζήτημα της μετάβασης από τον σταυροειδή εγγεγραμμένο στον σταυρεπίστεγο ναό, θεωρώντας τον Προφήτη Ηλία ως ένα ενδιάμεσο εξελικτικό στάδιο¹⁵. Η Φ. Δροσογιάννη ακολουθώντας την άποψη του Megaw χρησιμοποιεί τον όρο «σταυρε-

¹² Μπούρας, «Συνεπτυγμένοι τρούλλοι», 407-416.

¹³ Ευαγγελίστρια στα Επισκοπιανά Πάρου (Γ. Δημητροκάλλης, «Ο βυζαντινός ναός της Ευαγγελίστριας στα Έπισκοπιανά Πάρου», *ΕΕΚΜ* 7 (1968), 642 κ.ε., εικ. 1. Μπούρας, «Συνεπτυγμένοι τρούλλοι», 412), Παναγία του Αρχατού στη Νάξο (Δημητροκάλλης, ό.π., 658, εικ. 11. Μπούρας, «Συνεπτυγμένοι τρούλλοι», 412), Άγιος Νικόλαος στα Κυριακοσόλια Αποκορώνου Κρήτης (Κ. Λασιθιωτάκης, «Εγγεγραμμένοι σταυροειδείς ναοί της Δυτικής Κρήτης», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1967, τ. Α', 351-355, πίν. ΡΖ-ΡΙΘ'. Μ. Borboudakis - K. Gallas - K. Wessel, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, 245-249. Μπούρας, «Συνεπτυγμένοι τρούλλοι», 412). Στη μελέτη του Θ. Παπαθανασόπουλου για τους Τρεις Ιεράρχες Στεμνίτσας προσγράφεται στην εξεταζόμενη τυπολογική παραλλαγή και ο βυζαντινός ναός του Αγίου Βασιλείου στο Κουτήφαρι της μεσσηνιακής Μάνης, χωρίς ωστόσο να δίνονται περισσότερες πληροφορίες, βλ. Δροσογιάννη, ό.π. (υποσημ. 11), 162, πίν. 164α-β. Παπαθανασόπουλος, ό.π. (υποσημ. 5), 222-223. Μπούρας, «Συνεπτυγμένοι τρούλλοι», 414 και υποσημ. 36. Στα παραπάνω παραδείγματα μπορούν να προστεθούν ο αδημοσίετος ναός του Αγίου Γεωργίου έξω από τον Κεφαλά Λακωνίας, που έχει κακοποιηθεί από νεότερες επεμβάσεις, ο Άγιος Νικόλαος ο Τρικάμπανος στη Μεγάλη Καστάνια της μεσσηνιακής Μάνης (Ν. Β. Δρανδάκης, «Έρευναι εΐς τήν Μεσσηνιακήν Μάνην», *ΠΑΕ* 1976, τ. Α', 226-229, πίν. 160α) και η περίπτωση του νότιου παρεκκλησίου (παρεκκλήσιο Α) στο Παλιομονάστηρο της μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας, κτίσματος που ίσως συνδέεται με τη δράση του οσίου Λεοντίου κατά τις πρώτες

δεκαετίες του 15ου αιώνα, βλ. Α. Λαμπροπούλου - Α. Μουτζάλη, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου Αιγιαλείας. Συμβολή στην ιστορία της μονής Ταξιαρχών», *Σύμμεικτα* 11 (1997), 323-350, κυρίως 327-328, και σχέδ. 1. Για το Παλιομονάστηρο της μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας βλ. επίσης Α. Πολίτης, «Η μονή Ταξιαρχών Αιγίου», *Πρακτικά της ΧΑΕ*, περ. Γ', τ. Δ' (1936-1938), 37-38. Ο ίδιος, «Η μονή Ταξιαρχών Αιγίου», *Ελληνικά* 11 (1939), 70, 73-74. Τ. Γριτσόπουλος, *Η Έκκλησία της Πελοποννήσου μετά τήν Άλωση*, Αθήνα 1992, 118-119. Οι εξαιρετικής ποιότητας τοιχογραφίες του καθολικού του Παλιομονάστηρου (παρεκκλησίου Β) παρουσιάστηκαν πρόσφατα στην επιστημονική κοινότητα, βλ. Α. Κουμούση - Α. Μουτζάλη, «Παλαιά μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας», *Εικοστό Πρώτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2001, 52-53.

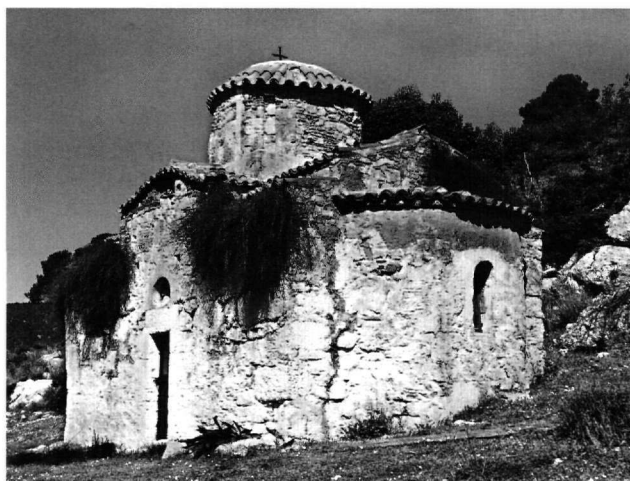
¹⁴ G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, 50, υποσημ. 10.

¹⁵ Megaw, ό.π. (υποσημ. 11), 160-161. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 60-61. Είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα για το ζήτημα της μετάβασης από τον σταυροειδή εγγεγραμμένο στον σταυρεπίστεγο, επισημαίνουμε ωστόσο ότι και στις δύο περιοχές που εμφανίζονται βυζαντινά παραδείγματα της εξεταζόμενης τυπολογικής παραλλαγής, στη Μεγάλη Καστάνια της μεσσηνιακής Μάνης και στο Σοφικό Κορινθίας, αυτά συνυπάρχουν τόσο με σταυροειδείς εγγεγραμμένους όσο και με σταυρεπίστεγους ναούς. Για τους σταυρεπίστεγους ναούς βλ. Μουρίκη, *Σωτήρας Αλεποχωρίου*, 8, υποσημ. 11, όπου και η παλαιότερη

πίστεγος με τρούλο», ενώ ο Χ. Μπούρας στη σχετική μελέτη του προτείνει τον όρο «μονόκλιτος με συνεπτυγμένο τρούλο»¹⁶, χωρίς να απομακρύνεται από τη σημειολογία του όρου που είχε υιοθετήσει ο Α. Ορλάνδος για τους ναούς του Σοφικού, χαρακτηρίζοντάς τους «μονόκλιτες βασιλικές με συνεσταλμένο τρούλο»¹⁷. Ο αείμνηστος Νικόλαος Δρανδάκης και η ερευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου Αθηνών αμφιταλαντεύτηκαν ανάμεσα σε όρους όπως, «μονόκλιτη θολωτή βασιλική με τρούλο», «μονόκλιτος σταυροειδής με τρούλο» και «συνεπτυγμένος σταυροειδής με τρούλο»¹⁸. Ο Ι. Κακούρης, τέλος, θεωρεί πληρέστερο και ακριβέστερο τον όρο του Δρανδάκη «μονόκλιτος σταυροειδής με τρούλο»¹⁹. Ωστόσο, ο συγκεκριμένος όρος παραπέμπει κυρίως στις αποκρυσταλλωμένες παραλλαγές μονόχωρων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών με συμπαγή γωνιακά διαμερίσματα, όπου τα σκέλη του σταυρού καλύπτονται με ισοΰψεις και κυρίως ισοπλατείς ημικυλινδρικές καμάρες-τόξα, κατά τη συνήθη σταυρική διάταξη σε ναούς του συγκεκριμένου τύπου²⁰. Δεν περιγράφει δηλαδή τη βασική ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης τυπολογικής παραλλαγής που έγκειται στο στενότερο πλάτος της εγκάρσιας κεραίας σε σχέση με την κατά μήκος. Τον συγκεκριμένο ναοδομικό τύπο θα μπορούσε να αποδώσει ακριβέστερα ο όρος «συνεπτυγμένος σταυροειδής εγγεγραμμένος με άνισα πλάτη κεραίων».

Ναός Αγίου Αντωνίου

Η ίδια τυπολογική παραλλαγή εφαρμόζεται και στον ναό του Αγίου Αντωνίου στη θέση Τούρλα, περίπου 1,5 χλμ. νοτιοανατολικά του Σοφικού, με τη μόνη διαφορά ότι στην προκειμένη περίπτωση στα τύμπανα της εγκάρσιας κεραίας διαμορφώνονται τυφλά αψιδώματα (Εικ.

Εικ. 5. Άγιος Αντώνιος στην Τούρλα Σοφικού. Αποψη από ΝΑ.

5 και 6). Η κάτοψη του είναι ορθογώνια με μία τρίπλευρη αψίδα στα ανατολικά. Το μνημείο ανήκει στο σύνολό του σε μία κύρια οικοδομική φάση με εξαίρεση τον τρούλο, ο οποίος έχει πρόχειρα ανακατασκευαστεί, και το αέτωμα του νότιου σκέλους του σταυρού, που έχει υποστεί περιορισμένες επεμβάσεις²¹.

Σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο, ο ναός έχει κυλινδρικό τρούλο με μικρά παράθυρα²². Η συγκεκριμένη περιγραφή δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ο τρούλος, παρά την αδέξια νεωτερική μετασκευή, διατηρεί το οκτάπλευρο σχήμα του (Εικ. 6β, 7 και 8). Οι πλειςρές του τυμπάνου της αρχικής οικοδομικής φάσης ήταν διαρθρωμένες με τυφλά αψιδώματα, δύο από τα οποία σώζονται εν μέρει. Τα τόξα τους ήταν πλίνθινα, οριοθετημένα με οδοντωτή ταινία. Από τον πώρινο πεσίσκο που σώζεται στο μεγαλύτερο ύψος του στην ακμή της

βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Küpper, *Dachtranseptkirche*, I και II. Μ. Δωρής, *Η τυπολογία των σταυρεπίστεγων ναών (Β)*, Αθήνα 2000.

¹⁶ Μπούρας, «Συνεπτυγμένοι τρούλλοι», 407-416.

¹⁷ Ορλάνδος, «Κορινθία», 69. Με την εξεταζόμενη παραλλαγή ασχολήθηκε, σε μια δυσνόητη τυπολογική ανάλυσή του, και ο Ν. Μουτσόπουλος, βλ. σχετικά Ν. Μουτσόπουλος, *Η Παληαχώρα της Αίγινας*, Αθήνα 1962, 264, υποσημ. 7-8.

¹⁸ Ν. Β. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές - Χ. Κωνσταντινίδη, «Έρευνα στην Λακωνική Μάνη», ΠΑΕ 1981, τ. Α', 265-268. Δρανδάκης, *Τοιχογραφία* (υποσημ. 9), 112 και υποσημ. 1.

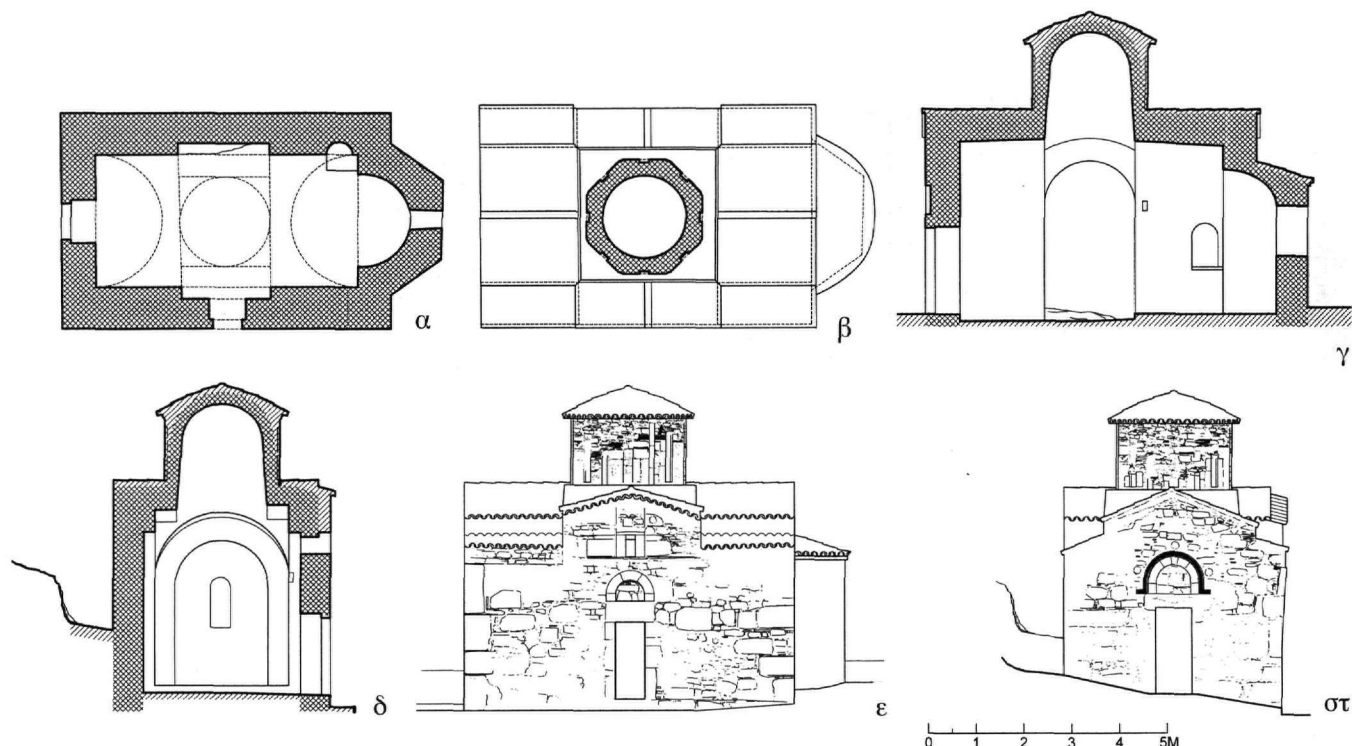
¹⁹ Κακούρης, «Ταξίαρχης Μουράς», 320.

²⁰ Άγιος Παντελεήμων Προσοτσάνης, Μεταμόρφωση στο Πλατανίτι Αργολίδας, Άγιος Ιερόθεος Μεγάρων, Άγιος Νικόλαος στο Μαλαγάρι Μεγαρίδος, Ταξίαρχες στο Όρος Αίγινας κ.ά. Για τους

ναούς του συγκεκριμένου τύπου βλ. Γ. Βελένης, «Ένας παλαιολόγειος ναός στην περιοχή της Δράμας», *ΕΕΠΣΑΠΘ ΣΤ'* (1973-1974), 81-108. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 351. Για αναλυτική απαρίθμηση παραδειγμάτων του συγκεκριμένου τύπου, χωρίς να γίνεται διάκριση των περιπτώσεων με συμπαγή ή πλήρη γωνιακά διαμερίσματα από τις περιπτώσεις όπου ο τρούλος στηρίζεται σε παραστάδες, βλ. Α. Γ. Μισαηλίδου, «Η αρχιτεκτονική του καθολικού της Παναγίας Σικελιάς Χίου», *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), 394-396.

²¹ Στο εσωτερικό του ναού, στον βόρειο τοίχο, σώζεται αποσπασματικά παράσταση έθνρονου ιεράρχη, που δεν αποκλείεται να ανήκει στον αρχικό γραπτό διάκοσμο του μνημείου.

²² Ορλάνδος, «Κορινθία», 69.

Εικ. 6. Άγιος Αντώνιος στην Τούρλα Σοφικού. α. Κάτοψη, β. Κάτοψη της στέγης, γ. Τομή κατά μήκος προς Β., δ. Τομή κατά πλάτος, ε. Νότια όψη, στ. Δυτική όψη.

νότιας και της νοτιοανατολικής πλευράς, προκύπτει ότι το αρχικό γείσο ήταν ευθύγραμμο. Ένα ακόμα τμήμα πώρινου πεσσίσκου σώζεται στην ακμή την νότιας και της νοτιοδυτικής πλευράς του τρούλου, ενώ στο κατώτερο τμήμα των αψιδωμάτων του σώζονται και οι υποδοχές για τη στήριξη των ικριωμάτων.

Η κύρια είσοδος στο μνημείο ανοίγεται στο μέσο της δυτικής του πλευράς (Εικ. 6στ). Το ανακουφιστικό λαξευτό τόξο της, οριοθετημένο με οδοντωτή ταινία, οι υποδοχές για την τοποθέτηση σκυφίων εκατέρωθεν (Εικ. 8), αλλά και η διαμόρφωση των σταθμών με μεγάλους γωνιόλιθους με αποτετμημένες τις εσωτερικές ακμές, θυμίζουν

αντίστοιχες λύσεις στα γειτονικά βυζαντινά μνημεία²³. Στο μέσο της νότιας πλευράς ανοίγεται μια δευτερεύουσα είσοδος, απλούστερης διαμόρφωσης, όπου απουσιάζουν η περιβάλλουσα οδοντωτή ταινία του ανακουφιστικού τόξου και οι υποδοχές για τη στερέωση των σκυφίων (Εικ. 5 και 6ε). Στον άξονα του νότιου αετώματος διαμορφώνεται μικρό ορθογώνιο παράθυρο, το ύψος του οποίου ορίζεται από τη στάθμη του χαμηλωμένου τόξου που καλύπτει το νότιο σταυρικό σκέλος. Στον αρχικό διάκοσμο του αετώματος ανήκει κατά πάσα πιθανότητα και ο γωνιόλιθος με την υποδοχή για τη στερέωση σκυφίου²⁴, ενώ δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για

²³ Το δυτικό θυραίο άνοιγμα της Αγίας Τριάδας (βλ. Ορλάνδος, «Κορινθία», 75, όπου δεν δημοσιεύεται φωτογραφία της δυτικής πλευράς του μνημείου), το νότιο θυραίο άνοιγμα της Κοίμησης (στο ίδιο, εικ. 7), το νότιο και το δυτικό θυραίο άνοιγμα του ναού των Ταξιαρχών (στο ίδιο, εικ. 23, όπου δεν δημοσιεύεται φωτογραφία της δυτικής πλευράς).

²⁴ Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο διατάσσονται και προσαρμόζονται τα σκυφία στα αετώματα του βόρειου και του νότιου σκέλους του σταυρού στον ναό των Ταξιαρχών στο Λαρίσι, στο αέτωμα του νότιου σταυρικού σκέλους στο καθολικό της μονής της Κοίμησης

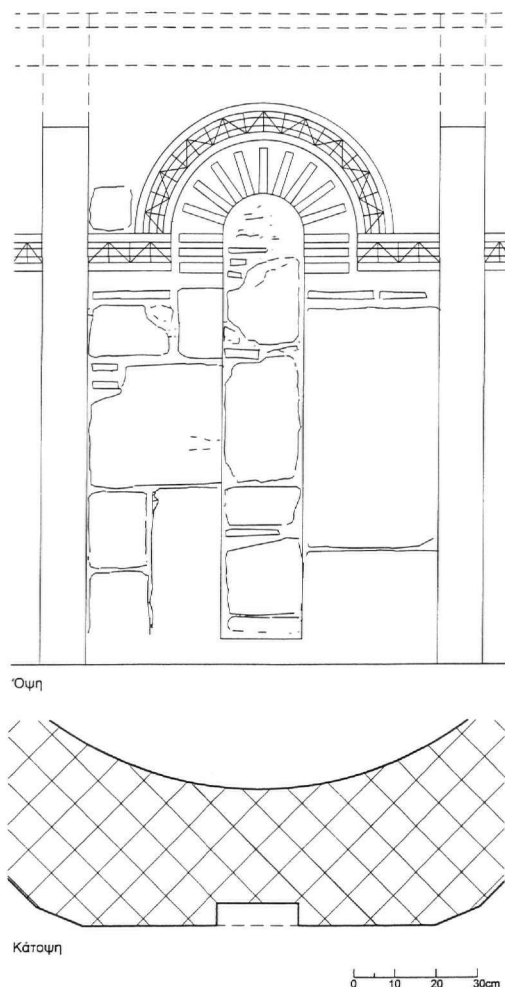
στο Σοφικό και στα αετώματα των σταυρικών σκελών στη Μεταμόρφωση Ταρσινών (Ορλάνδος, «Κορινθία», εικ. 11, 23, και ο ίδιος, «Οί ναοί τῶν Ταρσινῶν καὶ τῆς Λέχοβας», *ΑΒΜΕ Α'* (1935), 91-98, εικ. 3). Ο ναός της Μεταμόρφωσης Ταρσινών περιλαμβάνεται στον κατάλογο μνημείων του 12ου αιώνα που συνέταξε ο Χ. Μπούρας (Μπούρας - Μπούρα, *Ελληνική ναοδομία*, 312-313), ωστόσο η αμιγώς λαξευτή τοιχοποιία της αψίδας του και ο τρόπος προσαρμογής των σκυφίων στον ανώτερο δόμο της και σε άλλα σημεία του ναού θυμίζουν την περίπτωση του Σωτήρα Αλεποχωρίου και του καθολικού της παλαιάς μονής Φανερωμένης στο Χι-

Εικ. 7. Άγιος Αντώνιος στην Τούρλα Σοφικού. Το τύμπανο του τρούλου από ΝΑ.

τη συνολική διαμόρφωση του τυμπάνου. Παρά το γεγονός ότι εσωτερικά η εγκάρσια κεραία είναι εμφανώς στενότερη και κατά τι υπερυψωμένη (Εικ. 6α, 6γ και 10), η διαφορά ύψους και πλάτους μεταξύ των διασταυρούμενων κεραίων δεν γίνεται αντιληπτή εξωτερικά και ο ναός προσλαμβάνει χαρακτηριστικά κανονικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου με ισοπλάτεις και ισοϋψείς κεραίες (Εικ. 5), χειρισμός που επισημάνθηκε και στον ναό της Υπαπαντής. Μάλιστα, στην προκειμένη περίπτωση, για να επιτευχθεί η αναγκαία διαπλάτυνση, χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι γωνιόλιθοι στα μέτωπα της εγκάρσιας κεραίας, διαμόρφωση που σώζεται μόνο στο αέτωμα του βόρειου σκέλους του σταυρού. Στο νότιο αέτωμα οι ακραίοι γωνιόλιθοι έχουν εκπέσει και έχουν συμπληρωθεί πρόσφατα με βιομηχανικά τούβλα, πλίνθους και πέτρες. Οικοδομικά και μορφολογικά στοιχεία του Αγίου Αντωνίου, όπως η διαμόρφωση των αψιδωμάτων του τρούλου, οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες των θυρωμάτων, η διάταξη και ο τρόπος προσαρμογής των σκυφίων απευθείας πάνω στους ορθογωνισμένους πωρολίθους, συνδέουν το μνημείο με την οικοδομική παράδοση της περιοχής του Σοφικού, που δεν αποκλείεται να σχετίζεται με τη δράση ενός έμπειρου τοπικού οικοδομικού συνεργείου. Πρώρινοι πεσσίσχοι ανάλογης μορφολογίας με αυτούς του τρούλου του Αγίου Αντωνίου έχουν ενδο-

Εικ. 8. Άγιος Αντώνιος στην Τούρλα Σοφικού. Νοτιοανατολική πλευρά του τυμπάνου του τρούλου. Γραφική αποκατάσταση (όψη και κάτοψη).

μηθεί στις ακμές του οκτάπλευρου τυμπάνου του γειτονικού ναού της Κοίμησης, ενώ παρόμοιας μορφολογίας υποδοχές για τη στήριξη ικριωμάτων στις βάσεις των αψιδωμάτων του τρούλου του Αγίου Αντωνίου επισημάνθηκαν και στον τρούλο της Υπαπαντής.

Μνημείο καθοριστικής σημασίας για τον χρονικό προσδιορισμό της δράσης του συγκεκριμένου συνεργείου αποτελεί ο ναός των Ταξιαρχών στη θέση Λαρίσι²⁵, οι

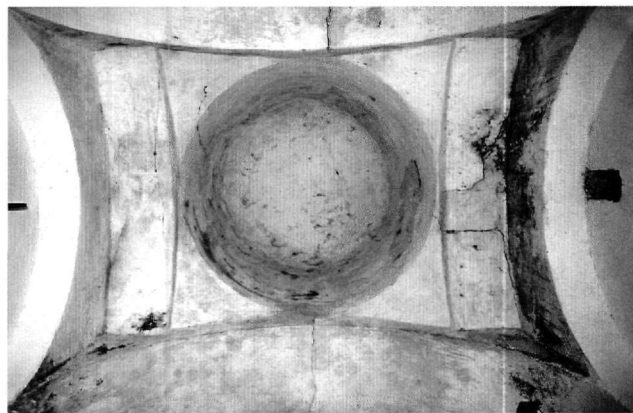
λιομόδι (Ορλάνδος, «Κορινθία», 88-90. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Τερά μόνη Παναγίας Φανερωμένης Χίλιομοδιόν*, Αθήνα 1996). Για τη χρονολόγηση του ναού της Φανερωμένης στον 13ο αιώνα με βάση την καταφανή ομοιότητα της αψίδας του με την κόγχη του Σωτήρα Αλεποχωρίου, βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*,

334. Τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν στη μετάθεση της χρονολόγησης και του ναού της Μεταμόρφωσης Ταρσινών μέσα στον 13ο αιώνα· βλ. σχετικά και παρακάτω, υποσημ. 27 και 28.

²⁵ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 305-307, όπου και συγκεντρώνεται όλη η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Κ. Ν.

Εικ. 9. Άγιος Αντώνιος στην Τούρλα Σοφικού. Το δυτικό θύραίο άνοιγμα, λεπτομέρεια.

Εικ. 10. Άγιος Αντώνιος στην Τούρλα Σοφικού. Το εσωτερικό του ναού, άποψη της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού.

Ξενογιάννης, *Ταξιδάρχει. Τό περίτεχρον βυζαντινόν μνημείον τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας* (12ου αἰ.), Αθήνα 1976, και βιβλιοκρισία από τον Γ. Δημητροκάλλη, *Μνημοσύνη* 6 (1976-1977), 346-349. Α. Μέξια, *Ναοδομία στην Κορινθία. Μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδος* (αδημ.σ. μεταπτυχιακή εργασία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αθήνα 2001, 42-45.

²⁶ Ορλάνδος, «Κορινθία», 70-74. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 305-307. Χρονολόγηση των δύο δικιόνιων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών του Σοφικού (Ταξιδάρχεις και Κοίμηση) στον 13ο αιώνα είχε προτείνει σε άρθρο του και ο Α. Bon («Monuments d'art byzantin et d'art occidental dans le Péloponnèse au XIIIe siècle», *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τ. Γ', Αθήνα 1966, 89-90), την οποία αντέκρουσε με ιστορικά κυρίως επιχειρήματα ο Γριτσόπουλος, ό.π. (υποσημ. 24), κυρίως 61-63.

²⁷ Το πρόβλημα της διάκρισης των στοιχείων που χαρακτηρίζουν την αρχιτεκτονική του δεύτερου μισού του 12ου αιώνα από την επιβίωσή τους και τις μετεξελιγμένες εκδοχές τους σε αρχιτεκτονικές εφαρμογές του επόμενου αιώνα, ανέκλυψε πρόσφατα στην επισημονική έρευνα, κυρίως μετά τον επαναπροσδιορισμό της χρονολόγησης της Καθολικής στη Γαστούνη της Ηλείας (Δ. Αθανασούλης, «Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας της Καθολικής στη Γαστούνη», *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 63-77) και την ευρύτερη αποδοχή της μετάθεσης της χρονολόγησης της Κοίμησης στον Μέριμπακα Αργολίδας (Μπούρας, *Αρχιτεκτονική*, 172, 174, εικ.

ανεπíχριστες εξωτερικές επιφάνειες του οποίου προσφέρονται για περισσότερες παρατηρήσεις. Ο Α. Ορλάνδος ενέταξε το συγκεκριμένο μνημείο στο δεύτερο μισό του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα, ενώ πρόσφατα ο καθηγητής Χ. Μπούρας το συμπεριέλαβε στο corpus μνημείων του 12ου αιώνα²⁶. Η εξέταση των μορφολογικών και κατασκευαστικών δεδομένων του ναού συνηγορούν στη στήριξη μιας χρονολόγησης στον 13ο αιώνα²⁷. Η μορφή των πόρινων λαξευτών πλαισίων

199-200. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 332-333). Τα νέα δεδομένα επιβάλλουν την επανεξέταση της ναοδομίας στην νότια Ελλάδα και τον επαναπροσδιορισμό της χρονολόγησης αρκετών μνημείων, που μέχρι πρόσφατα εντάσσονταν δικαιολογημένα στον 12ο αιώνα. Έτσι, για κάποιους από τους ναούς που περιλαμβάνονται στον κατάλογο του μνημειώδους έργου του Χ. Μπούρα για την αρχιτεκτονική του 12ου αιώνα στη νότια Ελλάδα δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο οψιμότερης χρονολόγησης, μέσα στον 13ο αιώνα (βλ. σχετικά βιβλιοκρισία από τον Π. Α. Βοκοτόπουλο, *Μνημείο και Περιβάλλον* 8 (2004), 168-172, κυρίως 170, και Στ. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα (Μπράτσι) Βοιωτίας», *ΔΧΑΕ ΚΕ'* (2004), υποσημ. 25 και 33, όπου επισημαίνονται τέσσερις αντίστοιχες περιπτώσεις: ο ναός της Αγίας Παρασκευής κοντά στην Οινόη, η Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι, ο Ταξιδάρχης Καρυστίας και ο Άγιος Νικόλαος στον Έξαρχο Λοκρίδος). Πρόσφατα τεκμηριώθηκε πειστικά και η μετάθεση της χρονολόγησης του πεντάτρονλου ναού της Παντάνασσας στη Γερουμάνα (Α. Λούβη-Κίζη, «Η Παντάνασσα της Γερουμάνας. Ένα μνημείο των Ιωαννιτών ιπποτών», *Σύμμεικτα* 16 (2005), 357-367). Υπό επανεξέταση θα πρέπει να θεθούν και άλλα μνημειακά σύνολα, όπως λ.χ. η ομάδα των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Σαλαμίνας και των Μεγάρων, για τους οποίους φαίνεται επίσης πιθανότερη μία χρονολόγηση μέσα στον 13ο αιώνα.

Εικ. 11. Ταξιάρχες στο Λαρίσι Σοφικού. Λεπτομέρεια της δυτικής πλευράς.

Εικ. 12. Κοίμηση Σοφικού. Το δίλοβο παράθυρο της νότιας πλευράς, λεπτομέρεια.

των δίλοβων παραθύρων, όπου τόξα και πλαίσια είναι συμφυή και λαξευτά, η πυκνή διάταξη σκυφίων ακόμα και στα πόρινα τύμπανα των αψιδωμάτων των τοξωτών

πλαισίων των παραθύρων²⁸, οι ιδιαίτερα ψηλές αναλογίες του δίλοβου παραθύρου της αψίδας, αλλά και ο τρόπος που προσαρμόζονται spolia στην τοιχοποιία με κα-

²⁸ Η συγκεκριμένη λύση (βλ. Ορλάνδος, «Κορινθία», εικ. 19, 22, 23) θυμίζει ιδιαίτερα την περίπτωση διάταξης και προσαρμογής των σκυφίων στον ναό της Κοίμησης στον Μέρμπακα (G. Hadji-Minaglou, *L'église de la Dormition de la Vierge à Merbaka (Hagia Triada)*, Παρίσι 1992, σχέδ. Ε, πίν. Ιε, Ια-ε. Για τη αναχρονολόγηση του ναού βλ. υποσημ. 27 στην παρούσα μελέτη). Η ενσωμάτωση σκυφίων απευθείας πάνω σε ορθογωνισμένους πωρολίθους δεν εφαρμόζεται σε κανένα από τα σημαντικότερα μνημεία του 12ου αιώνα, όπου απηχείται η εντυπωσιακή πρόοδος της λιθοξοϊκής (καθολικό μονής Σαγματά, καθολικό Αγίας Μονής στην Άρεια, Σωτήρας Αμφισσας, Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά Βοιωτίας κ.α.) και αποτελεί πιθανότατα ένα στοιχείο ενδεικτικό οψιμότερης χρονολόγησης, μέσα στον 13ο αιώνα. Η προσαρμογή σκυφίων απευθείας πάνω στις πόρινες λιθοπλίνθους φαίνεται πως επιχωριάζει στην ευ-

ρύτερη περιοχή της Κορινθίας και της Αττικής: στον Σωτήρα Αλεποχωρίου (Μουρίκη, *Σωτήρας Αλεποχωρίου*, πίν. 3), στην Παναγία του Βαραμπά, βόρεια του Μαρκόπουλου (Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, ό.π. (υποσημ. 6), 153-154, πίν. XV-XVII, εικ. 125-130. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 226-227), στη Μεταμόρφωση Ταρσινών Κορινθίας (βλ. υποσημ. 24 στην παρούσα μελέτη), στην Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι (Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 99-102 και Μαμαλούκος, «Άγιος Πολύκαρπος», ό.π., υποσημ. 25, όπου γίνεται δεκτή η ένταξη του μνημείου στην περίοδο γύρω στο 1200, χωρίς να αποκλείεται ακόμη οψιμότερη χρονολόγηση) και στην Όμορφη Εκκλησιά στην Αίγινα (Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 55-57, εικ. 402. Χ. Πέννας, *Η βυζαντινή Αίγινα*, Αθήνα 2004, εικ. 20-21). Η διαμόρφωση του δυτικού θυραίου ανοίγματος του τελευταίου μνη-

Εικ. 13. Ταξιάρχες στο Λαρίσι Σοφικού. Ο τρούλος από ΝΑ.

θαρά διακοσμητική διάθεση, αποτελούν ισχυρές ενδείξεις για την ένταξη του μνημείου στον 13ο αιώνα. Αυτό όμως που ενισχύει περαιτέρω τη συγκεκριμένη χρονολόγηση είναι η διαμόρφωση του πώρινου μονολιθικού τοξωτού πλαισίου του δίλοβου παραθύρου στη δυτική πλευρά του ναού (Εικ. 11). Στην προκειμένη περίπτωση τόξα και πλαίσιο έχουν διαμορφωθεί σε μια ενιαία μονολιθική πλάκα πωρολίθου, στην οποία μάλιστα η οδοντωτή ταινία που οριοθετεί το τοξωτό πλαίσιο δεν είναι πλίνθινη αλλά αποδίδεται λαξευτά, στοιχείο ιδιαίτερα σπάνιο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική²⁹. Ανάλογης διαμόρφωσης τοξωτά μονολιθικά πλαίσια με παρόμοιες λαξευτές μμήσεις οδοντωτών ταινιών εντοπίζονται και στα δύο δίλοβα παράθυρα που διατρύχουν τα τύμπανα της εγκάρσιας κεραίας στον γειτονικό ναό της Κοίμησης³⁰ (Εικ. 12). Το συγκεκριμένο μνημείο συνδέεται, τόσο τυπολογικά όσο και μορφολογικά, με το ναό των Ταξιαρ-

Εικ. 14. Ταξιάρχες στο Λαρίσι Σοφικού. Κιονίσκος τρούλου στη συμβολή της νότιας με τη νοτιοανατολική πλευρά του τυμπάνου, λεπτομέρεια.

χών και πρέπει να αποδοθεί στη δραστηριότητα του ίδιου οικοδομικού συνεργείου η δράση του οποίου θα πρέπει να τοποθετηθεί στα μέσα του 13ου αιώνα³¹. Παρόμοια λαξευμένη οδοντωτή ταινία επισημαίνεται μόνο

μείου, όσο και η πάκτωση των σκυφίων επί των ορθογωνισμένων πωρολίθων αποτελούν σοβαρές ενδείξεις ότι στον ναό της Αίγινας πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες οικοδομικές εργασίες κατά τη φάση ανακαίνισής του το 1289, σύμφωνα με την εγχάρακτη επιγραφή σε γωνιόλιθο της πρόσοψης (για την επιγραφή βλ. S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in the Thirteenth-Century Churches of Greece* (VeröftTIB, 5), Βιέννη 1992, 85-86, εικ. 53, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

²⁹ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 426.

³⁰ Ο.π., 304-305, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. και Μέξια, ό.π. (υποσημ. 25), 39-42.

³¹ Στενή σχέση με την οικοδομική παράδοση της περιοχής του Σοφικού παρουσιάζει και το καθολικό της παλαιάς μονής Φανερωμένης Κορινθίας (βλ. παραπάνω υποσημ. 24). Για το θέμα της ιδιότυπης κάλυψης των γωνιακών διαμερισμάτων με τεταρτοκυλινδρικές καμάρες στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της Κορινθίας

και τη σκοπιμότητα που εξυπηρετεί, βλ. Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικώνων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος», *ΔΧΑΕ ΙΔ'* (1987-1988), 189-204, κυρίως 202. Η σπάνια αυτή λύση επιχωριάζει αποκλειστικά σχεδόν στη ναοδομία της Κορινθίας, με εξαίρεση μια παρόμοια εφαρμογή μόνο στο νοτιοδυτικό γωνιαίο διαμέρισμα του Αγίου Νικολάου Μαγούλας Σπάρτης, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Λακωνικής», *ΑΕ* 1969, Χρονικά, 1-11, εικ. 1-3 (στη δημοσιευμένη κάτοψη δεν αποδίδεται με ευκρίνεια ο τρόπος κάλυψης του νοτιοδυτικού γωνιαίου διαμερίσματος). Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εφαρμογή παρόμοιας λύσης στα γωνιαία διαμερίσματα μιας ομάδας μεταβυζαντινών ναών της ευρύτερης περιοχής: στην Κοίμηση και στον Άγιο Νικόλαο στις Σπέτσες (Λ. Μιχαλόπουλος, «Ναοί στο Καστέλλι των Σπετσών», *Εκκλησίες* 3, 211-228, κυρίως 212-217, εικ. 5, 6, 14, 15), στους Ταξιάρχες Ερμιόνης (Γ. Προκοπίου, «Ο ναός των Ταξιαρχών στην Ερμιόνη»,

στον περίτεχνο ρόδακα που κοσμεί την νότια πλευρά της κεντρικής αψίδας της Κοίμησης στον Μέρμπακα³². Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση του οκτάπλευρου τρούλου των Ταξιαρχών, που ανήκει σε μια ιδιότυπη παραλλαγή, όπου οι κιονίσκοι στις ακμές είναι κτιστοί με πώρινους σπονδύλους και κυκλικά τούβλα, χωρίς να προεξέχουν της ευθυγραμμίας των πλευρών³³ (Εικ. 13). Προσεκτικότερη παρατήρηση των κατασκευαστικών δεδομένων του τυμπάνου αποκαλύπτει ότι οι κιονίσκοι στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι συμφυείς με τους παράπλευρους τους γωνιολίθους και όχι ένθετοι, ενδομημένοι στις γωνιακές εσοχές³⁴ (Εικ. 14), πρακτική που εφαρμόζεται και στον τρούλο της Μεταμόρφωσης στα Ταρσινά Κορινθίας, όπου όμως παραλείπονται οι ενδιαμέσες κυκλικές πλίνθοι³⁵. Όλα τα επιμέρους μορφολογικά χαρακτηριστικά του τρούλου των Ταξιαρχών εφαρμόζονται και στον τρούλο του ναού του Αγίου Γεωργίου Σοφικού³⁶. Πιθανότατα πρόκειται για μια μεταγενέστερη πιστή μίμηση του τρούλου του γειτονικού ναού των Ταξιαρχών³⁷, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο μιας παλαιότερης οικοδομικής φάσης και στον Άγιο Γεώργιο, η διερεύνηση της οποίας θα αποσαφηνιστεί μετά την ολοκλήρωση των εργασιών που πραγματοποιούνται στο μνημείο.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι πέντε τουλάχιστον από τα μνημεία που παρουσιάζονται στην αρχική δημοσίευση του Α. Ορλάνδου για το Σοφικό μπορούν να χρονολογηθούν στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν, στοιχειοθετήθηκε μια χρονολόγηση στον 13ο αιώνα για τα δύο εξεταζόμενα μνημεία, ενώ θεωρείται πιθανή η σύνδεση, τουλάχιστον του Αγίου Αντωνίου, με τη δραστηριότητα ενός τοπικού οικοδομικού συνεργείου. Εκτός από τα ήδη δημοσιευμένα μνημεία της περιοχής αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη ενός ακόμη βυζαντινού ναού στη θέση Τούρλα, σε πολύ μικρή απόσταση δυτικά του Αγίου Αντωνίου, το πλάτος του οποίου μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ανήκε τυπολογικά στην παραλλαγή του απλού σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο³⁸. Ως εκ τούτου εμπλουτίζεται σημαντικά η μνημειακή τοπογραφία της περιοχής του Σοφικού κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, ενώ ο επαναπροσδιορισμός της χρονολόγησης της Υπαπαντής και του Αγίου Αντωνίου καταδεικνύει ότι η συγκεκριμένη τυπολογική παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου είχε μεγαλύτερη διάδοση στη βυζαντινή ναοδομία, από ό,τι είχε εκτιμηθεί μέχρι σήμερα με βάση τα λιγοστά γνωστά βυζαντινά παραδείγματα.

³² *Εκκλησίες* 4, 153-162, εικ. 3, 9), στην Κοίμηση, στον οικισμό του Λυγουριού, και στην Αγία Μαρίνα, σε μικρή απόσταση δυτικά του ίδιου οικισμού (Κ. Ασλανίδης - Χ. Πινάτσι, «Τρεις εκκλησίες της Β' Ενετοκρατίας στο Λυγουριό», *Εκκλησίες* 6, 13-32, κυρίως 15-19, 20-25 αντίστοιχα, και εικ. 2, 3, 14, 15).

³³ Hadji-Minaglou, ό.π. (υπόσημ. 28), πίν. VIIg. Μπούρας, *Αρχιτεκτονική*, εικ. 200.

³⁴ Η συγκεκριμένη σπάνια παραλλαγή οκτάπλευρου τρούλου απασχόλησε σε ειδική μελέτη του τον ακαδημαϊκό Π. Βοκοτόπουλο (βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μία ιδιότυπη μορφή οκτάπλευρου τρούλου», *Φύλλον δώρημα εις τόν Τ.Α. Γριτσόπουλον, Πελοποννησιακά* 16 (1985-1986), 233-236, πίν. ΚΑ'-ΚΒ'.

³⁵ Εξαίρεση αποτελεί ο μαρμάρινος μονολιθικός κιονίσκος στη συμβολή της νοτιοδυτικής με τη νότια πλευρά του τυμπάνου του τρούλου στον ναό των Ταξιαρχών, που είναι πράγματι ενδομημένος στη γωνιακή εσοχή. Στον Άγιο Ιάσωνα και Σωσίπατρο στην Κέρκυρα και στις δύο διαφοροποιημένες κάπως περιπτώσεις του Σωτήρα στην Κάτω Γαρδενίτσα Μέσα Μάνης και του Προφήτη Ηλία στην Κονιδίτσα της Λακωνίας, οι κιονίσκοι στα τύμπανα των τρούλων είναι κτιστοί με ενδομημένους πώρινους σπονδύλους και κυκλικά τούβλα ειδικής κατασκευής, όπως αναλυτικά περιγράφεται στη σχετική μελέτη του Π. Βοκοτόπουλου. Στα παραπάνω παραδείγματα μπορεί να προστεθεί και ο τρούλος του Αγίου Νικολάου στο ομώνυμο χωριό της Επιδαύρου Δημηράς, του οποίου τα επιχρίσματα αφαιρέθηκαν λίγο μετά τη δημοσίευση του Βοκοτόπουλου, βλ. σχετικά Χ. Καλλιγιά, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασιάς», *Όγδοο Συμπό-*

σιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1988, 49-50.

³⁶ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 405. Για το πρόβλημα της χρονολόγησης του ναού της Μεταμόρφωσης Ταρσινών βλ. παραπάνω, υπόσημ. 24.

³⁷ Βλ. Ορλάνδος, «Κορινθία», 56-59. Κακούρης, «Ταξιαρχής Μουράς», 317, 319. Μπούρας, «Συνεπτυγμένοι τρούλλοι», 409.

³⁸ Η τάση αυτή, ενός σχεδόν συνειδητού «νεοβυζαντινισμού» στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική της νότιας Ελλάδας, παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη γεωγραφική διασπορά σε μνημεία κυρίως του 16ου και του 17ου αιώνα, χωρίς να έχει γίνει ακόμα αντικείμενο ειδικής μελέτης. Ενδεικτικά αναφέρουμε περιπτώσεις ελλαδικών μνημείων που μιμούνται πιστά βυζαντινά πρότυπα, καθιστώντας κάποιες φορές ιδιαίτερα δύσκολη τη χρονολογική τους ένταξη, βλ. λ.χ. το καθολικό της μονής Αστερίου στον Υμηττό, τον τρούλο του παρεκκλησίου της Αγίας Βαρβάρας στην Καπνικαρέα, τον τρούλο της Σωτήρας Κοττάκη στην Πλάκα, τον τρούλο του καθολικού της μονής Πετράκη, τα καθολικά των μονών Τιμίου Προδρόμου Καρυών και Αγίου Γεωργίου Αρμά, και τα δύο στην Εύβοια, τον Άγιο Δημήτριο και την Κοίμηση στα Χρύσαφα της Λακωνίας κ.ά.

³⁹ Για να διαπιστωθεί εάν πρόκειται για δικόνιο ή τετρακόνιο ναό επιβάλλεται η διεξαγωγή περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας στο μνημείο. Από τα σωζόμενα στοιχεία και κυρίως από την τοιχοποιία της νότιας πλευράς (οριζόντιες στρώσεις ημιλαξευμένων λίθων και πλινθία στους κατακόρυφους αρμούς), που σώζεται σε ικανό ύψος, φαίνεται πιθανή η συσχέτισή του με τα υπόλοιπα μνημεία της περιοχής.

THE REASSESSMENT OF TWO BYZANTINE CHURCHES AT SOFIKO, CORINTHIA

The two small monuments reassessed are located in the area of Sofiko, Corinthia. The church of the Presentation of Christ in the Temple (Hypapante) stands on the slope of Mt Tsalikas (Figs 1 and 2), very close to the village of Sofiko, and that of St Anthony is in the locality known as Tourla (Figs 5 and 6). Anastasios Orlandos, in the first relevant publication, had proposed a Post-Byzantine dating for these monuments (17th-18th c.). Since then, several scholars have made reference to the two churches, but none has ever challenged Orlandos's proposed chronology.

Both churches belong to a rare variation of the single-aisle cross-in-square type, in which the transverse cross arm is a little tighter and at a slightly higher level than the longitudinal one (Figs 2, 6 and 10). Externally, both churches appear to have cross arms of equal width and height (Figs 1 and 5). The definition of the term used of this rare typological variation remains unclear. Various scholars have made different propositions, such as "cross-vaulted churches with dome", "vaulted domed basilicas", "single-aisle cross-in-square churches" or "single-aisle churches with abbreviated dome". A more accurate term would seem to be: single-aisle cross-in-square churches with cross arms of unequal width.

The Hypapante church has a rectangular ground plan with projecting circular apse (Fig. 2). The north and south cross arms are covered by flat arches. The dome has a cylindrical drum crowned by a level cornice and articulated with one window and three blind arches. The masonry is entirely covered with cement. The reconsideration of the dating of the monument is advocated by the wall-paintings preserved on the tympana of the transverse cross arms, which can be dated to the third quarter of the thirteenth century (Figs 3 and 4).

The church of St Anthony is of exactly the same type, the only difference being that the tympana of the transverse

cross arms are articulated with blind arches (Fig. 6). The ground plan is again rectangular, but the apse is three-sided. Although the dome has been clumsily altered in recent times, it partly preserves its eight-sided drum, articulated with blind arches, of which only two partly remain (Figs 7 and 8). These are constructed of brick, framed by a dentil course. One almost complete pier, of dressed poros, and part of another pier at two of the angles of the drum suggest a straight cornice for the dome. The jambs of the west door are of dressed stones, on which rests a monolithic lintel (Fig. 9). Above this is a relieving arch of dressed poros voussoirs, the extrados of which are circumscribed by a dentil course. Three ceramic plates have been ingeniously placed around this arch, in slots made directly in the voussoirs. The same building techniques have been applied in the original decoration of the tympanum of the south gable and the frame of the south door, though here rather simpler. In spite of the lack of documentary evidence, the constructional and morphological features of the church of St Anthony, such as the doorframes, the relieving arches and especially the intriguing way in which the ornaments of ceramic plates are inserted directly on the poros masonry, shed light on the crucial problem of the monument's date. The thirteenth century seems very possible, while details of the construction reveal a close relationship between this church and several other ecclesiastical buildings in the region of western Corinthia, which can be ascribed to a local team of masons active in that period.

From the reassessment of the dating of the two churches, of the Hypapante and St Anthony, it becomes clear that the application of this peculiar variation of the single-aisle cross-in-square type was not as rare in Byzantine ecclesiastical architecture as it had been thought.